

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ FOLKLOR SPESİFİKASI

Milli-mənəvi varlıq anlayışını mehtiva edən folklor uzun əsrlərdən bəri xalqın adət-ənənələrini, düşüncə tərzini, davranış normalarını, dilini, ruhunu qoruyub yaşadan əsas enerji mənbəyi olmaqla yanaşı, milli mədəniyyətin bir çox sahələrinin, o cümlədən də bədii ədəbiyyatın dinamik inkişafında əvəzedilməz mənbə kimi çıxış edir. Xalq ruhunun incəliklərinə yaxından bələd olan sənət adamları müraciət etdikləri mövzuların uğurlu bədii həllinə o zaman daha çox müvəffəq ola bilirlər ki, yazdıqları əsərlərin dil və ruhunda folklor koloriti də yetərinə yer almış olsun.

Məlumdur ki, yazıçıların qələmə aldıkları bəzi əsərlərdə folklor nümunəsi açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir. Bu hal folklor nümunəsindən olduğu kimi istifadə etdikdə, onları əsərlərin sərlöv həsinə çıxardıqda, folklor qəhrəmanlarının adlarını müəyyən münasibətlə xatırladıqda daha qabarıq formada görünür. Bəzən isə yazılı ədəbiyyat nümunələrində şifahi xalq ədəbiyyatının elementləri heç də qabarıq şəkildə nəzərə çarpmır. Lakin diqqət etdikdə həmin əsərlərin mətnində, məntəxili qatlarında, təhkiyə içərisində, ümumilikdə əsərin poetikasında gizlənmiş formada güclü bir folklorizmin olduğunu şahidi oluruq.

Bədii ədəbiyyat həmişə konkret ictimai-tarixi və siyasi-sosial şəraitdə yaranır və təşəkkül tapır. Xalqın tarixi onun yazılı ədəbiyyat nümunələrində də ciddi şəkildə əks olunur. Xalq həyatı, cəmiyyətin keçdiyi ziddiyyətli yollar bədii yaradıcılığa da təsirsiz ötürmüşür. Azərbaycanın tanınmış realist sənətkarı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərini də bu qəbilə aid etmək olar. Qeyd edək ki, ədibin yaradıcılığı ədəbiyyatımızda realizmin daha da dərinləşməsinə, yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Onun yaradıcılıq irsi mövzu, ideya-sənətkarlıq, üslub, obrazlar qalereyası baxımından geniş və çoxçeşiddir. Belə ki, Ə.Haqverdiyev ədəbiyyatımızı təkcə dolğun məzmunlu dram əsərləri ilə deyil, bir çox orijinal hekayələri ilə də zənginləşdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyat tarixini demokratik ideyalarla qüvvələndirən Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının ikinci dövründə, yəni 1905-1920-ci illərdə Azərbaycan bədii nəsrinin gözəl nümunələrini yaradaraq onun məzmunca və formaca kamilləşməsinə yardımçı olmuşdur. 1906-cı ildə "Həyat" qəzetində yazıçının "Ata və oğul", "Aydın şahidliyi" kimi hekayələri nəşr edilir. 1910-cu ildə isə "Mütrüb dəftəri", "Şikayət", "Qiraət", "Şəbih", "Acından təbib", "Dəcəlalabad", "Bomba" və s. hekayələri "Marallarım" ümumi başlığı altında "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunur. Bu hekayələrdə kənd yüzbaşılıarı, qorodovoylar, ikiüzlü ruhanilər, xəsis tacirlər "maral" adı altında ümumiləşdirilərək tənqid edilir. Ədib hekayələrində burjuva-mülkədar cəmiyyətinin nöqsanlarını ifşa edərək gülüşdən bacarıqla istifadə edir. Ümumiyyətlə, gülüş, istehza Ə.Haqverdiyevin tənqid üsulunda mühüm yer tutur.

Yazıçının bir neçə hekayəsinin məzmun və süjeti nağıl və lətifələrdən alınmışdır. Lakin ədib onları öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə uyğun işləyərək orijinal, mükəmməl bədii əsər formasına salmışdır. "Pir", "Şəbih", "Dəcəlalabad" kimi hekayələri buna nümunə göstərə bilərik. Bu hekayələrdə nağıl və lətifələrin quruluşundan, başlama tərzindən məhəratlə istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, folklor Haqverdiyev bədii nəsrinin nəinki məzmununa, quruluşuna, eləcə də bütövlükdə poetikasına təsir etmişdir.

"Poetika" termininə gəldikdə, "poetika – bədii ədəbiyyat haqqında elm; ədəbiyyat nəzəriyyəsi; ədəbiyyatşünaslığın bölmələrindən və qədim terminlərindən biridir. Poetika elmi tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif vəzifələr daşmış və gah müstəqil bir elm, gah da fəlsəfə, estetikanın bir sahəsi olmuşdur. Hazırda ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olmaq etibarilə poetika yaradıcılığın spesifikasiyasını təyin etməklə bədii əsərin quruluşunu, onun ideya-estetik məzmununu, kompozisiya və süjetini, surətlər sistemini, şeir və nəsr dilinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə, ədəbi prosesin qanunauyğunluqlarını, ədəbi metodları, cərəyanları, üslubları, ədəbi növləri və janrları tədqiq etməklə məşğuldur" (2, 140).

Son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda etnopoetika termini də işlənmişdir. Prof.Kamran Əliyev etnopoetika haqqında belə yazır: "Əslində, etnopoetika bədii düşüncə ilə etnosun təbiəti arasındakı əlaqə və təması öyrənən, bu əlaqə və təmasın xüsusiyyət və əlamətlərini meydana çıxaran bir elm sahəsi kimi qavranılır" (3, 3).

Folklorun Ə.Haqverdiyevin hekayələrinin poetikasına təsiri məsələsinə gəldikdə isə bu hekayələrin demək olar ki, əksəriyyətində biz folklor düşüncəsinin şahidi oluruq. Ədib hekayələrində folklor nümunələrindən demək olar ki, açıq-aşkar şəkildə az istifadə edir. Lakin hər bir hekayəni oxuyub bitirdikdə biz bu hekayənin mütləq bir folklor nümunəsinin məzmunu ilə səsleşdiyini görürük.

Məsələn, "Aydın şahidliyi" hekayəsində Səliman adlı bir sövdəgəri yolda bir quldur amansızcasına qətlə yetirir. İllər keçir, onun kiçik qardaşı Süleyman təsadüfən həmin quldurun dəstəsinə qoşulur və qardaşının qatilinin kim olduğu aşkarlanır. Süleyman qardaşının qisasını alır. Bu hekayənin məzmunundan belə bir fikir aydınlaşır: "Nahaq qan yerdə qalmaz".

Müəllif "Aydın şahidliyi" hekayəsində ayın dilindən öz əsas məqsədini – bütün müsəlman aləmi üçün narahat olduğunu da açıqlayır: "Amma indi bu millətin əhvalına nəzər etdikcə deyirəm ki, lal olub danışmamaq məsləhətdir. Mənim üzümdə siz bir qara götüb onu ləkə hesab edirsiniz. Xeyr! O, qara ləkə deyil, belə mənim ahımın tüstüsüdür ki, əqvami-islamiyyətin hər cəhətdən cəmi millətdən geri qalmasını görüb ciyərimdən çıxardıram!.." (4, 25).

³⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA Folklor İnstitutu. gulnar.osmanova05@gmail.com

“Ata və oğul” hekayəsində isə Hacı Xəlil və onun oğlu Əkbərdən bəhs olunur. Əkbərin dostu Rüstəm onun yolunu azmasına və müflisləşməsinə səbəb olur. Bu hekayənin məzmunundan çıxan fikir isə belədir: “Dostdan özünü qoru, düşmənə hesablaşmağa nə var”; “Dostam sənənlə, pulun qurtaranacan”. Bundan başqa hekayədən o da aydınlaşır ki, Hacı Xəlilin ömrü halallıq üzərində qərar tutmuşdur, lakin oğlu Əkbərin uçuruma yuvarlanan ömrünü səciyyələndirən amillər məhz yalan və günahdır.

Ə.Haqqverdiyevin diqqəti cəlb edən hekayələrindən biri də “Koroğlu” hekayəsidir. Əsəri oxuyanda görürük ki, yazıçı bu hekayəni məhz “Koroğlu” dastanının təsiri ilə qələmə almışdır. Əsərdə kor İsrafilin oğlu Nərimandan bəhs olunur. - Dumanlı kəndində İsrafil adlı bir kişi yaşayırdı. O, on iki yaşında ikən çiçək xəstəliyinə tutularaq gözləri kor olmuşdu. Onun 2 oğlu var idi: böyük oğlu Nəriman, kiçiyi Qəhrəman. Nəriman qonşu kənddə Hacı Bayram adlı bir bəy üçün nökr işləyir. Ağası onun adını Koroğlu qoyur. Qısa bir müddətdə Nəriman hamının hörmətini qazanır, elm, savad almağa meyil göstərir. Bir növ dastan qəhrəmanı Koroğlu kimi o da kasıbların, kəndlilərin ümidinə, pənahına çevrilir. Nəriman ağası Hacı Bayramın qızı Güldəstəni sevir. Güldəstə obrazı da Nərimanla həmfikir olmaqda Nigar xanım obrazına bənzəyir.

Ədibin “Mirzə Səfər” hekayəsinin kompozisiyası “yörəyinə bax ayağını uzat”, “Qəndil” hekayəsi “hər yoxuşun bir enişi olar”, “Çeşmək” hekayəsi “mərdi qova-qova namərd etmək”, “Şeyx Şəban” hekayəsi isə “yuxılana balta çalan çox olar” kimi atalar sözlərinin məzmunu üzərində qurulmuşdur. Belə ki, professor Seyfəddin Rzasoyun da qeyd etdiyi kimi, “atalar sözləri istənilən etnik mədəniyyət tipində bütün zamanlar boyunca vahid və dəyişməz funksiya kimi kollektiv təcrübə və biliyin ötürülmə və yaşama vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir” (6, 3). Məhz bu baxımdan Ə.Haqqverdiyevdə xalq dilinin zəngin lüğət ehtiyatına, atalar sözü və məsəllərə yüksək qiymət vermiş, tez-tez bu xəzinəyə müraciət etmişdir.

Ə.Haqqverdiyev hekayələrində ictimai ədalətsizlik üzərində qurulan üsuli-idarənin və bu idarədə işləyən pristavların, qalabəyilərin, jandarm rəislərinin, qorodovoyların təbiət və münasibətlərindəki saxtakarlığı ifşa etmişdir. Bu adamlar, kərbəlayi Zal da daxil olmaqla, mənəbpərəstlik, iftiraçılıq və xudpəsəndlik kimi mənfi ictimai xəstəliklərə tutulmuşlar, öz mənəfətləri ucundan bir-birini məhv etməyə hazırdılar.

Yığcamlıq, təsvir və surətlərin reallığı, təbiiliyi, dilin oynaqlığı və lakoniklik Haqqverdiyev hekayələrinin əsas xüsusiyyətləridir. Nağıl və dastanlarda olduğu kimi səmimi deyim tərzində adi söhbət intonasiyası güclüdür. Belə maraqlı söhbət tərzli rəvayətlər oxucunu nəql edilən hadisələrə daha çox cəlb edir, bu hadisələrin özünə də təbiilik və reallıq gətirir.

Ədibin bir neçə hekayəsinin məzmunu və süjeti nağıl və lətifələrdən alınmışdır. Prof. Kamran Məmmədovun təbirincə desək: “onlar yazıçının öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə işlənilib, tamamilə orijinal, mükəmməl bədii əsərlər şəklinə düşmüşdür. “Cəhənnəm məktubları”, “Seyidlər ocağı”, “Pir”, “Şəbih”, “Dəcələbad” kimi hekayələrdə nağıl və lətifələrdən, onların quruluşundan, başlama tərzindən, gözənilməz nəticə ilə bitməsindən bacarıqla istifadə edilir. Bu, hər şeydən əvvəl, hekayəni formaca daha da mükəmməlləşdirir” (5, 21).

“Şəbih” hekayəsində camaatın avamlığından məharətlə istifadə edən fırıldaqçı din nümayəndələri şəbih çıxardır və bu yolla ciblərini doldururlar. “Pir” hekayəsində camaatın sadələşməsi üçün ustalılıqla istifadə edən dələduzlar hiylə ilə pir düzəldib, oranı kef, əyyaşlıq xərcləri mənəbəyinə çevirirlər. “Çeşmək” hekayəsində vəkil olan Mahmud bəy çeşmək zarafatı ilə dostu Mirzə Əhməd çərləyib öldürür. “Qıraət” hekayəsində arvadının avamlığından və sadələşməsi üçün istifadə edən Məşədi Qulam gecələr min cür hiylədən çıxır. “Diş ağrısı” hekayəsində ağrıyan bir diş çəkəndə üçüncü əlli qəpiyə qıymayan Hacı Rüstəm bilib-bilə üç sağlam dişini çəkəndə əlli qəpik verir və həkimi aldatdığına sevinir. Bütün bu hadisələr gülməli və kiçik görünsə də, bir sıra acı həqiqətlərin ümumiləşdirilmiş tipik ifadəsidir.

Beləliklə, həqiqi bədii əsərlərdə cəmiyyətin sosial-ictimai gerçəkliyi, onun ideoloji, siyasi, psixoloji, dini, fəlsəfi görüşləri, mənəvi problemləri hər şeydən əvvəl insan şəxsiyyəti, insan xarakterləri və taleləri vasitəsilə təcəssüm etdirilir. Ə.Haqqverdiyevin əsərləri də həqiqi bədii əsərlər olaraq xalqın ictimai-siyasi və fəlsəfi dünyagörüşünü inkişaf etdirir, xalqı daha ədalətli ictimai ideallar uğrunda mübarizəyə hazırlayır, onun mənəvi qüvvəsini artırır.

Ədəbiyyat:

1. Atalar sözləri (tərtib edən: M.Yaqubqızı). Bakı, “Nurlan”, 2013, 476 s.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (tərtib edən: Ə.Mirəhmədov). Bakı, “Maarif”, 1978, 199 s.
3. Əliyev K. “Eposun poetikası: “Dədə Qorqud” və “Koroğlu”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 164 s.
4. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 408 s.
5. Məmmədov K. Ön söz. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, s. 6-25
6. Rzasoy S. Milli pərimoloji fondun yeni tədqimat səviyyəsi (Ön söz). Atalar sözləri. Bakı, “Nurlan”, 2013, s. 3-7

Açar sözlər: Ə.Haqqverdiyev, bədii nəsr, hekayə, xalq təfəkkürü, atalar sözü, milli-mənəvi dəyərlər

Ключевые слова: А.Хагвердиев, художественная проза, рассказ, народное мышление, пословица, национально-нравственные ценности

Key words: A.Hagverdiyev, prose, story, folk thinking, proverb, national moral values

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ FOLKLOR SPESİFİKASI

Xülasə

Məqalədə həmişə yeniliyə canatan, cəmiyyətdəki ictimai nöqsanların kəskin və ifşaedici tənqidinə xüsusi diqqət yetirən görkəmli realist sənətkar Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin hekayələrindəki folklor motivləri tədqiqata cəlb olunur. Onun hekayələrinin demək olar ki, əksəriyyətində biz folklor düşüncəsinin şahidi oluruq. Ədib hekayələrində folklor

nümunələrindən demək olar ki, açıq-aşkar şəkildə az istifadə edir. Lakin hər bir hekayəni oxuyub bitirdikdə biz bu hekayənin mütləq bir folklor nümunəsinin məzmunu ilə səsleşdiyini görürük.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixini demokratik ideyalarla qüvvətləndirən Ə.Haqverdiyevin hekayələrinin əsas xüsusiyyətləri yığcamlıq, təsvir və surətlərin reallığı, təbiiyi, dilin oynaqlığı və lakoniklikdir. Burada nağıl və dastanlarda olduğu kimi səmimi deyim tərzində adi söhbət intonasıyası güclüdür. Belə maraqlı söhbət tərzli rəvayətlər oxucunu nəql edilən hadisələrə daha çox cəlb edir, bu hadisələrin özünə də təbii və reallıq gətirir. Beləliklə, folklorlardan bəhrələnmə bu əsərlərin xəlqi koloritini və mənəvi qüvvəsini daha da artırır, yeni bədii keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş olur.

СПЕЦИФИКА ФОЛЬКЛОРА В РАССКАЗАХ АБДУРРАГИМ БЕКА ХАГВЕРДИЕВА

Резюме

В статье привлечены к исследованию фольклорные мотивы в рассказах выдающегося мастера слова – реалиста Абдурагим Бека Хагвердиева, который всегда стремился к новшеству, уделяя особое внимание острой и разоблачительной критике социальных недостатков в обществе. Почти в большинстве его рассказов мы становимся свидетелем фольклорного мышления. В своих рассказах писатель использует почти явно мало фольклорных образцов. Однако, каждый раз когда мы дочитываем каждый рассказ, мы видим как этот рассказ перекликается с содержанием какого-либо фольклорного образца.

Основными особенностями рассказов А.Хагвердиева, который усиливает историю азербайджанской литературы демократическими идеями, являются лаконизм, реалистичность, естественность описаний и образов, игривость и лаконичность языка. Здесь, как и в сказках и былинах в стиле искреннего высказывания, интонация обычного разговора сильная. Такие интересные повествования в разговорном стиле больше привлекают читателя к рассказываемым событиям, привнося естественность и реальность в сами эти события. Таким образом, питание от фольклора еще больше усиливает народный колорит и духовную силу этих произведений, оказывая значительное влияние на их обогащение новыми художественными качествами.

THE SPECIFICITY OF FOLKLORE IN THE STORIES BY ABDURRAHİM BEK HАGVERDIYEV

Summary

The article draws on the study of folklore motifs in the stories of the outstanding master of the realist prose Abdurrahim bek Hagverdiyev, who always strived for innovation, paying special attention to sharp and revealing criticism of social shortcomings in society. In almost most of his stories, we become witnesses of folklore thinking. In his stories, the writer uses almost obviously few folklore samples. However, every time we finish reading each story, we see how this story resonates with the content of some folklore sample.

The main features of the stories by A.Hagverdiyev, who reinforces the history of Azerbaijani literature with democratic ideas, are conciseness, realism, naturalness of descriptions and images, playfulness and conciseness of the language. Here, as in fairy tales and epics in the style of a sincere statement, the intonation of ordinary conversation is strong. Such interesting narratives in a conversational style attract the reader more to the events being told, bringing naturalness and reality to these events themselves. Thus, nourishment from folklore further enhances the folk flavor and spiritual power of these works, having a significant impact on their enrichment with new artistic qualities.

Rəyçi: fil.e.d., dos. Leyla Məmmədova